

DEDE KORKUT KİTABI'NDA GEÇEN AĞAYIL VE KAYTABAN KELİMELERİNİN ETİMOLOJİSİ ÜZERİNE

Vahid Adil ZAHİDOĞLU*

Özet

Dede Korkut Kitabı'nın metniyle ilgili çok sayıda ve verimli araştırmaların yapılmasına rağmen, bu konuda bazı problemler hâlâ da çözümünü bulmamıştır. Destanın söz varlığında önemli yeri olan bir sıra kelimelerin anlam kapasitesi, etimolojisi üzerine şu ana kadar tatminedici bir açıklama yapılmamıştır. Bu tipten kelimeler arasında başka hiç bir kaynakta rastlanmayan ve yalnızca *Dede Korkut Kitabı*'nda yer alan *ağayıl* ve *kaytaban* kelimeleri özellikle dikkat çekmektedir. Zannımızca, destanda geçen *ağayıl* ve *kaytaban* sözcükleri koyun ve deve cinsini bidirmek için mecaz anlamında kullanılmış sözlük birimleridir. Kapsamlama (synechdoche) seciyeli *ağayıl* sözcüğü *ağ* ve *ayıl* birleşimlerinden oluşmaktadır. *Ağ* 'beyaz renk', *ayıl* ise 'kolan, eyer kayışı' anlamındadır. Sözcük bütünlükte 'ağkolan; ağ çizgili' anlamı ifade eder. *Kaytaban* kelimesi dahi kapsamlama (synechdoche) esasında oluşmuştur. Kelime *kay* 'yel, rüzgar' ve *taban* 'ayak' birleşimlerinden oluşan mecaz anlamlı sözlük birimidir. Synechdoche seciyeli bu tipten kelimeler daha çok konuşma diline özgü olduğundan diğer yazılı abidelere ve Orta Çağa ait edebî örnekler esasında yapılmış sözlüklere yansımamıştır.

Anahtar Sözcükler: Dede Korkut Kitabı, *ağayıl* ve *kaytaban* kelimeleri, etimolojik açıklama.

ON THE ETYMOLOGY OF THE WORDS AĞAYIL AND KAYTABAN TAKEN PLACE THE BOOK OF DEDE GORGUD

Abstract

Despite the numerous and productive researches made in connection with the text of the *Book of Dada Gorgud*, some problems in this regard are still finding a solution. There was not carried out until now any satisfactory clarification as per the meaning capacity and etymology playing an important role in the epic vocabulary. In this regard, the words *ağayıl* and *kaytaban*, which are met in no other source and taken place only in the Book of Dada Gorgud are especially noteworthy. To our mind, the words *ağayıl* and *kaytaban* contained in the epic text are unities used in terms of figurative expression to mean the sheep and camel kinds. The word *ağayıl* used in terms of "encompassing" (synechdoche) consists of a combination of unities "ağ" and "ayıl". The unities "ağ" and "ayıl" mean correspondingly "white color" and "saddle belt or strap". The word expresses completely "white line". As to the word "*kaytaban*" it is formed based on encompassing (synechdoche). The word is a unity of the metaphor meaning consisting of "kay" (wind) and "taban" (foot). As the words of this type of a synechdoche nature are specific for verbal language are not reflected in the dictionary of the other written monuments and other medieval literary examples.

Keywords: *Book of Dada Gorkut*, words *ağayıl* and *kaytaban*, etymological explanation.

* Doç. Dr.; Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, vahid.zahidoglu@rambler.ru.

Ø. Giriş

Dede Korkut Kitabı, Türk dili tarihinin değişik dönemlerinin izlerini metninde korumuş olan en nadir yazılı anıtlardandır. Eserin metniyle ilgili çok sayıda verimli araştırmalar yapılmasına rağmen, bu konuda bir sıra problemler hâlâ çözümünü bulmamıştır. Abidenin dilinde tüm boylarda aynı yapısal – dil bilgisel ve sözlüksel - anlamsal kavram taşıyan sözcükler var ki; onların anlam açısından yorumlanmasında genel bir düşünceye varılmasına rağmen, etimolojik açıdan açıklanması kesin ve nesnel ölçütlere dayanmıyor. Destanın söz varlığındaki bu tipten kelimeler arasında **ağayıl** ve **kaytaban** dikkati çekmektedir. Bu kelimelerin ‘cins koyun’ ve ‘cins deve’ anlamları ifade etmesi birçok araştırmalarca kabul edilmiştir. Fakat o anlamlar sadece metnin genel anlamına, konuya göre belirlenmiştir. S.Tezcan’ın **kaytaban** kelimesiyle ilgili düzenli araştırması dışında yayımlanmış yazıların büyük kısmında bu kelimelerin somut etimolojik araştırması yapılmamıştır. Bu sebepten de genel olarak kendi bilimsel görüşlerinde çok az hâllerde yanılabilen araştırmacılar bile yaptıkları yorumlara soru işareti eklemek zorunda kalmışlar. Şunu da söyleyelim ki, *Dede Korkut Kitabı*’nda kullanılmış bu kelimelere diğer hiçbir yazılı kaynaktan ve günümüz Türk dillerinde tesadüf olunmuyor. Bu ise kendiliğinde o kelimelerin aslı, sözlüksel – dil bilgisel özelliği ve anlam kapasitesi üzerine yanlış etimolojik yorumlamaların oluşmasında önemli rol oynamıştır. Buradan da yola çıkarak **ağayıl** ve **kaytaban** kelimelerinin metin - üslup ve dil bilgisel - anlamsal özelliklerini bir bütün şeklinde araştırmak yoluyla kökenini belirlemeye çalıştık.

Ağayıl اغايل ‘yüzünün yan tarafından başlayarak göğsünün altından beyaz çizgi geçen cins koyun; harfi harfine: **ak kolan**’. Sözcük eserin Dresden nüshasında 13 yerde geçmiş ve her iki nüshada اغايل yazım biçimi şeklindedir. Sadece V. 19’da **ayağıl** اياغل biçimine tesadüf ediliyor. Zannımızca, bu biçim müstensih hatasından başka birşey değildir. Dresden nüshasında sözcük اغايل biçimiyle şu örneklerde kullanılmıştır: **Ağayıldan** tümen koyun vergil bu oğlana, Şişlik olsun erdemlüdür (Drs. 18); **Ağayıldan** tümen koyun geder- ise menüm geder, Senüñ de içinde şişligüñ var-ise degil maña, Savaşmadın urışmadın alı vereyim döngil gerü (Drs.32); **Ağayıl**da tümen koyun senüñ geder, Menüm de içinde şişligüm var, Komağum yok kırk namerde (Drs. 33); **Ağayıl**da ağca koyun sorar olsam şölen kimüñ? (Drs. 103); **Ağayıl**da ağca koyun sorar olsañ, Ağam Beyregüñ şöleni-y-idi, Ağam Beyrek gedeli şölenüm yok (Drs. 104); **Ağayıl**da ağca koyunum saña şölen olsun (Drs. 118); **Ağayıl**da ağca koyun bundan keçdi, Kuzıcağı mañraşup bile keçdi (Drs. 139); **Ağayıl**da ağca koyun esen olsa kuzı verür (Drs. 145); **Ağayıl**da ağca koyunum gerek-ise, Kara mudbak altında anuñ şöleni olsun (Drs. 163); **Ağayıl**da ağca koyunum saña şölen olsun (Drs. 167); **Ağayıl**da ağca koyun kuzıcağın süser-mi olur? (Drs.

196); *Ağayluñ* koçları ürkdi geder, Çoban öñin aldı döndürimez (Drs. 262); *Ağaylum* güdende çobanum- mısın? (Drs. 269).

Ağayıl kelimesinin anlamı, özellikle de etimolojisi üzerine değişik görüşler mevcuttur. V.V. Bartold kelimeyi *sürü* gibi çevirmiştir (Bartold, 1962: 21). H.Araslı bu sözlük birimini ‘koyun ağılı’ şeklinde vermiştir (Araslı,1962: 157). M. Ergin de sözcüğü ‘ağıl, koyun ağılı’ gibi açıklamış; fakat açıklamasından sonra parantez içerisinde ‘koyun sürüsü’ yazarak soru işareti bırakmıştır (Ergin, 1963: 5). Tarama Sözlüğü’nde de aynı açıklama tekrarlanmış ve sadece *Dede Korkut Kitabı*’ndan örnekler verilmiştir (Tarama Sözlüğü, I, 1995: 29).

O. Ş. Gökyay da sözcüğü ‘koyun ağılı’ anlamında kabul etmiş, etimolojik açıdan açıklamakta zorluk çekerek ‘Kaynak gösterilemiyor. Acaba *ağıl* kelimesinin Arapça çoğulu mu?’ şeklinde izah vermekle yetinmiştir (Gökyay, 2000: 159). F. Zeynalov ve S. Alizade ise şöyle yazıyorlar: ‘Zannımızca, kelimeler ayrı yazılmalı ve *ağ aul / ayıl* ‘yüksek, oba, yaylak’ anlamlarında anlaşılmalıdır’ (Zeynalov - Alizade, 1988: 11, 229). Çağdaş dile uydurulan metindeyse yazarlar Drs. 18, Drs. 32, Drs. 33, Drs. 103, Drs. 104, Drs. 118 ve s. *ağayıl* kelimesini ‘yaylak’ anlamında açıklamışlar. M. S. Kaçalın *ayıl* kelimesinin *ağıl* biçiminden geliştiğini ileri sürmüş ve onu ‘davarların gecelediği çitle çevrili yer’ gibi açıklamıştır (Kaçalın, 2006: 308). S.Tezcan, O. Ş. Gökyay’ın görüşünü destekleyerek *ağayıl* kelimesini Arapça *ağıl* kelimesinin çoğul biçimi gibi ‘koyun sürüsü; koyun olarak mal varlığı’ şeklinde anlamlandırmıştır:

En genel anlamıyla ‘koyun türünü ve sürüsünü’ ifade ettiği açık olan fakat kaynaklarda bulunmayan *ağayılı*, Gökyay *ağıl*’ın Arapça çoğulu olarak açıklamayı önermiştir. Sözcük her zaman gayın’dan sonra elif’le yazılmaktadır. Gökyay’ın bu önerisi doğru olabilir. En genel anlamıyla, tür adı olarak deveyi kastettiğinde *kaytaban*, atı kastettiğinde *kazağuş* diyen ozan, koyun için de bilinçli olarak böyle genel anlamlı, değişik bir sözcük kullanmak istemiş, Türkçe *ağıl*’dan efail vezninde Arapçamsı bir çoğul olarak *ağayıl*’ı türetmiş olabilir. Bunun, sadece bölgesel yaygınlık kazanmış bir dialekt sözcüğü olması veya Dede Korkut Oğuznamelerini anlatmış olan ozanın uydurduğu bir idiolekt sözcüğü olması mümkündür. Bilindiği üzere Evliya Çelebi gibi şakacı, hoşmeşrep yazarlar benzer türetmeler yapmışlardır... *pasturma / pesâtirme, sucuk / sücâyik, kaskaval peyniri / kasakavâl penâyiri, kestâne / kesâtene*. Buna karşılık *ağayıl* sözcüğünü Akkoyunlu hanedanı ve devletiyle ilgili gören *ak ağıl* biçimdeki açıklamayı muhtemel görmüyorum (Tezcan, 2001: 77).

S. Özçelik de *ağayıl* biçimini *ağıl* kelimesinin arapça efâ’il vezninde çoğulu olarak görmektedir:

Ağayıl kelimesi, *Dede Korkut*'ta *kazağuş* ve *kaytaban* kelimelerinin yanında kullanılır. *Kazağuş*, hem 'at harası' hem de 'at sürüsü' anlamında kullanılmıştır. Aynı şekilde *kaytaban* da hem 'deve ağılı' hem de 'deve sürüsü' anlamında kullanılmıştır. Buna göre, *Ağayıl*'ın *kazağuş* ve *kaytaban* kelimelerinin yanında 'ağıllar' ve 'koyun sürüsü' anlamında kullanılmış olması gayet normaldir. O hâlde, Türkçe *ağıl* kelimesinden, Arapça kurala göre efâ'il vezninde çokluk yapılmıştır (Özçelik, 2005: 63).

A. Tietze *ağayıl* biçiminin *ağıl*'dan ağız telaffuzu sonucu oluşması düşüncesini savunuyor:

Dedem Korkut Kitabı'nda birkaç yerde geçen; fakat başka kaynaklarda kaydedilmeyen bu kelime için O. Ş. Gökyay, 'Acaba ağıl kelimesinin Arapça çoğulu mu?' diye sorar. Belki *elif yā* imlâsı *ay* okunmalı ve bu imla ile *ağıl* kelimesinin bir şivedeki telaffuzunda kulağa gelen kendine mahsus bir ünlünün sesi ifade edilmek isteniyor? Mesele henüz çözülmemiştir (Tietze, 2002: 110).

E.V.Sevortyana göre, *ağayıl* kelimesi tahmini olarak aynı anlamları ifade eden *ağ* 'etrafına çenber yapılmış yer; ağıl' ve *aul* 'koyun ağılı, ağıl' sözcüklerinden oluşmuştur. (ESTY, I, 1974: 84).

Görüldüğü üzere, araştırmacılar *ağayıl* kelimesinin anlamını 'koyun cinsi', 'koyun ağılı' veya 'koyun sürüsü' olarak değerlendirmişler. Fakat metnin genel konusuna dayanılarak kısmen olsa bile doğru belirlenmiş bu anlam, etimolojik açıdan bilimsel temele oturtulamamıştır. Bu yüzden de büyük çoğunlukla araştırmacılar belirlemiş oldukları anlamı soruya bağlamakla kararsızlıklarını açığa vurmuşlardır. Türkçe asıllı *ağayıl*'ın Arapça'daki *ağıl* kelimesinin çoğul biçimi olması hakkındaki görüş o kadar da inandırıcı değil. Herşeyden önce destanda *ağıl* sözcüğü normal yazımıyla, اغیل şeklinde birkaç yerde geçmiştir. Mes.: [Karaçuk Çoban] *ağıluñ* kapusını berkitdi (Drs. 39); Arkasını evürüp¹ berk *ağıluñ* ardın söken (Drs. 46); Delü Karçarı yalınçak eyledi *ağıla* koydı (Drs. 88). Bu bağlamda müstensihin kelimenin yazımında hata yapması üzerine görüş de gerçek payı taşıyamaz. İkincisi; acaba, ne sebepten destanı kaleme alan şahıs (veya çekimleme yapan müstensih) doğru yazım biçimine dikkat etmeksizin Türk asıllı kelimeyi Arapça'nın çoğul şeklinde yazmakla S.Tezcan'ın tabirince söylersek, 'şaka yapmalı'ydı ki? Bundan metnin bilgi verici özelliği önemli derecede zarar görebilirdi. E.V.Sevortyan'ın fikrine de nesnel demek mümkün değil. Sözlük birimin *ağ* ve *ayıl* sözcüklerinin etkileşimi sonucu oluşması görüşü de kabul edilemez. Çünkü kelimenin Oğuz abidelerinde söz konusu anlamda kullanıldığına tesadüf edilmemektedir.

¹ Kelime bütün yayınlarda *urdi* şeklinde yanlış okunmuştur.

Fikrimizce, destanda geçen **ağayıl** sözcüğü dolayısız koyun cinsini bidirmek için mecaz anlamında kullanılmış sözlük birimidir. Kapsamlama (synechdoche) seciyeli bu sözcük **ağ** ve **ayıl** birleşimlerinden oluşmaktadır. **Ağ** ‘beyaz renk’, **ayıl** ise ‘kolan, eyer kayışı’ anlamındadır. Sözcük bütünlükte ‘ağkolan; ağ çizgili’ anlamı ifade eder. **Ayıl** kelimesine bir sıra yazılı abidelerde ve günümüz Türk dillerinde, ayrıca ‘Et-Tuhfe’, ‘Babürname’, ‘Kodeks Kumanikus’, V.V. Radlovun sözlüğünde, çağdaş Kazak, Noqay, Kırım tatar, Özbek, Karakalpak dillerinde ‘eyer kolanı’ anlamında rastlanmaktadır. Mes. Atımın **ayılı** ایلی üzülp igeri ürküldi ‘Atımın kolanı (eyerinin kayışı) kırıldı ve eyer eğildi’ (Babürname) (Radlov, I, 1, 1893: 33); Artık **ayıldıñ** batkanın iyesi bilmes, at biler ‘Arka kolanın çok sıkıldığını ve eziyet verdiğini atın sahibi bilmez, at bilir’(karakalp). Kırgızca’da **ayıl** ‘kolan’ sözcüğü ayrıca kullanıldığı gibi, **artayıl**, **basmayıl** bileşik kelimelerinin II. bileşeni olarak da kullanılabilir (Kırg- Russk. Sl., I: 36, 70, 114). **Ayıl** kelimesinin bildirdiği anlam Türkçe’de **kolan**, Azerice’de **tapgur**, Türkmençe’de **çeki** kelimeleriyle ifade olunmaktadır. Böylece, kelimenin harfî anlamı ‘ak kolan’ olarak belirlenir. **Kolan**, ‘hayvanın semerini veya eyerini bağlamak için göğsünden aşirtılarak sıkılan yassı kemer’dir. Türk dillerinde bir kısım canlı varlıkların mecaz anlamında o varlıkların bu veya diğer özelliklerine göre isimlendirilmesine, kapsamlama (synechdoche) olayına yeteri kadar örnekler göstermek mümkündür. **başbağlı** ‘büyük boynuzlu ev hayvanı’, **başpapaklı** ‘erkek; erkek cinsinden olan adam’, **ikiayaklı** ‘adam’ (Örn.: **ikiayaklı** iki günde ‘İkiayaklı (insan) iki günde böyür’) (Türkm.), **dördayaklı** ‘hayvan’, **uzunsaçlı** (Kırgız. **uzunçaç**) ‘kadın’, **ağsakkal** ‘yaşlı erkek’, **ağbirçek** ‘yaşlı kadın’, **uzunkulak** ‘eşek’, **alabaş** ‘köpek’ (Azeri.), **jumurubaştuu** ‘adam’ (Kırgız), **uzuntonluğ** ‘kadın’ (*Irk Bitig*), **akyal** ‘at’ (Nogay), **qıyal** ‘at’ (Türkm.) ve *Dede Korkut Kitabı*’nda **Eyegüli ulalur**, **kapurğalu böyür** deyiminin terkinde birbirine karşı koyulan **eyegüli** ‘hayvan’, **kapurğalu** ‘insan’ kelimeleri de kapsamlamaya örnektir. Bunları dikkate aldığımızda, **ağayıl** kelimesini harfî harfine ‘ak kolan’ gibi çevirmek, ‘ak çizgili; ak dolamalı’ şeklinde anlamlandırmak olur. Bu anlam kalıbı Azerbaycan dilinde hayvancılıkla ilgili terminolojide koyun cinsini bildiren **karadolak** terimi ile örtüşmektedir. **Karadolak** iri kuyruklu, boylu, uzun boğazlı cins koyun türüdür. Bu koyun cinsine sadece Karabağ’da tesadüf olunmaktadır. Karabağ koyunlarından özel bir cins gibi üretilen **karadolağın** boğazının altından kolan şeklinde siyah çizgi, dolama geçmektedir. Karabağ koyuncuları **karadolak**’tan **aladolak** adlı yeni bir koyun cinsi de üretmişler. (Hasıyev, 2004: 37 - 38).

Azerbaycan dilinin ağızlarında koyunun cinsine ve bir kısım özelliklerine, ayrıca rengine göre adlandırılması çok yaygındır: **ağ tühlü**, **karaman**, **karagül**, **karahan**, **bozah**, **karakuyruk**, **bozver**, **kumral**, **küre**, **kızlıküre**, **ger** vs. (Hasıyev, 2004: 36 - 44, 55). Bu tipli adların ilk dönemlerde genel tür kavramından cins kavramını farklılandırmak için kullanıldığı,

zaman geçtikçe cins kavramının bütünlükte tür anlamının yerine geçtiği de dikkati çekmektedir. Mesela, Azeri ağızlarında kullanılan *ağtühli* terimi koyunun hem cinsine göre adını hem de bütünlükle ‘koyun’ anlamı bildirmektedir. *Dede Korkut Kitabı*’ndaki *ağayıl* kelimesinde de durum böyledir: bu terim hem özel yönlerine göre koyun türünü, hem de genel olarak ‘koyun’ anlamı ifade eder.

Destanın Dresden ve Vatikan nüshalarında genelde *ağayıl* kelimesinin kullandığı durumlarda iki yerde art arda *kara il* ve *kara illü* biçimleri geçmektedir: *Kara ilüm* قره ایلدۀ ایلم کویونینی یۈکلۈ کودوم, Koç-mıdur, koyun-mıdur, anı bilsem (Drs. 211) / *Kara ilde* قره ایلدۀ کویونینی یۈکلۈ کودوم, Koç-mıdur, koyun-mıdur, anı bilsem (Vat.. 91); *Kara illü* قره ایللو کویونینی یۈکلۈ کودون, Koç oldı (Drs. 212) / *Kara ilde* قره ایلدۀ کویونون یۈکلۈ کودون, koç oldı (Vat. 91).

Bu koşut örneklerde Drs. 211’deki yazım şekli harekesiz olduğundan *kara ayulum* biçiminde de okunabilir. Fakat bu birleşme Vatikan nüshasında harekelendiğinden onun *kara ilde* şeklinin dışında okunması imkansızdır. Drs. 212’deki *قره ایللو* yazımının da *kara illü* şeklinde okunması yegâne makbul varyantdır. Bu durum iki yönden değerlendirilebilir: 1. Her iki nüshada müstensihler hataya yol vermişler. 2. Müstensihler hataya yol vermemişler; *il* kelimesi bağımsız sözlük birimidir ve *ağayıl* kelimesindeki *ayıl* bileşeninin anlam açısından eşdeğeridir. Bu ihtimallerin hangisi doğrudur? M. Ergin ve O.Ş. Gökyay *kara il* ve *kara illü* birleşmelerini aynen metne almış; fakat hiçbir yorum yapmamışlar. H. Araslı *kara ayulum* ve *kara ayıllı* okuma şekillerini seçmiştir. F. Zeynalov ve S. Alizade dahi bu okunuş şeklini kabul etmişler: ‘Destanların dilinde sık sık kullanılan *ağ ayıl* ifadesine karşı *kara ayıl*’ın kullanılması *ayıl* / *ayıl* kelimesinin ‘aul’, ‘mal sahlanan yer’ anlamında olduğunu göstermektedir’ (Zeynalov-Alizade, 1988: 247). S. Tezcan diğer boylarla karşılaştırma yapmak suretiyle istinsah zamanı her iki nüshada satırlar arasında cümle bırakıldığını ve bu hatanın mevcut nüshaların istinsah edildiği daha eski nüshadan kaynaklandığı görüşünü öne sürüyor.

Ben, metnin bu kısmında, iki nüshada da birer satırlık atlama olduğunu belirleyip metni onardım... Yaptığım onarımları belirgin olarak gösterebilmek için aşağıda bunları siyah harflerle veriyorum:

Kaytabanuñ mayesini yۈklۈ کودوم,

Ner-midür, maye-midür, anı bilsem.

Kazağucum kısırağın yۈklۈ کودوم,

Ayğır-mıdur, kısırak-mıdur, anı bilsem,

Ağ/ayılıum koyunını yۈklۈ کودوم,

Koç-mıdur, koyun-mıdur, amı bilsem... (D. 211)' (Tezcan, 2001, s. 294-295).

Aynı düzeltmeyi diğer metin parçalarına da ait eden yazara göre, aslında *kaza* şeklinde yazılmalı olan sözcükte *ze* harfinin üzerindeki noktanın düşmesi sonucu *kara* kelimesi oluşmuştur. O, söz konusu kelimeyle bağlı araştırmalarının sonuçlarını şöyle özetliyor:

Buradaki atlamalar, benzeştirme yanılıgısı (homoeteleuton) sonucudur. Bununla kastedilen, çekimleme sırasında yazıcının gözünün daha aşağıdaki benzer bir sözcüğe takılıp aradaki kısmı atlayarak oradan yazmaya devam etmesidir. Şu belirlemeyi de yapabiliriz: Metnin anlamlı olmasını ve metnin başka yerlerinde görülen kalıp sözlere uygunluğu sağlamak için her iki nüshada da aynı eklemeleri yapmak gerekiyor. Öyleyse iki nüshada da bulunan bu eksiklikler, Drs. ve Vat. nüshalarının çekimlenmesinden en az bir önceki çekimlemede yapılan atlamalar sonucu ortaya çıkmış olmalıdır (Tezcan, 294 - 297).

S. Tezcan'ın düşünceleri metin bilimciliği açısından kusursuz görünse de her iki nüshada defalarca kullanılan ve anlamı takribi de olsa müstensihlere belli olan kelimenin yazımında kaba şekilde hataya yol verilmesi, metinde satırın yazılmaması ve bu yüzden de ortaya çıkan uygunsuzluğun müstensihler tarafından hissedilmemesi inandırıcı değildir. Kanaatimizce, müstensihler hata yapmamışlar. Destanda 'ağ kolanlı' veya 'ağ çizgili' anlamı ifade eden *ağayıl* kelimesine karşı 'kara çizgili' anlamı bildiren ve *kara* bileşimiyle yapılmış her hangi bir sözlük biriminin kullanılmasının doğal olarak kabul edilmesi gerekir. *Kara il* ve *kara illü* birleşmelerinin ikinci bileşenini oluşturan *il* kelimesi de 'yol, şerit' anlamı ifade etmektedir. Türkçenin ağızlarında *ilit* 'ormandan açılan tarla, şerit' kelimesi derlenmiştir. Bu biçim Giresunda *ilit* coğrafi isminde de mühafaza olunmuştur (Eren, 1999: 189). Aynı kelime *Dede Korkut Kitabı*'ndaki *il* sözcüğünün anlamını belirlemek için temel olabilir. Araştırmacılardan V. V. Radlov, A. M. Şerbak, C. Clauson ve diğerleri *yolbars* 'kaplan; çizgili pars' kelimesindeki *yol* bileşenini Kazakça *jol, jolak*, Özbekçe *yolli* 'çizgili' kelimeleriyle ilgisi olduğu düşüncesini savunuyorlar² (Radlov, IV, 2, 1895: 1487; Şerbak, 1961: 138; Clauson, 1972: 368). *Yolbars* kelimesi Kırgızca *ilbirs*, Özbekçe *ilvirs* (*yolbars* 'pars', *ilvirs* 'kar kaplanı' anlamında), Uygurca *ilviz* biçimlerinde görülmektedir. *Yolbars* kelimesinde *yol* 'çizgi' bileşeninin belirlenmesi karşılıklı şekilde *ilbirs*, *ilvirs*, *ilviz* biçimlerinde *il* 'çizgi' kelimesinin farkedilmesine imkân sağlıyor. Görüldüğü gibi, *il* 'çizgi, şerit' kelimesi Türk dillerinde fazla yaygın değildir. Fakat bir kısım eski kelimelerin terkinde kalıntı şeklinde korunduğundan tarihen mevcudluğu hakkında fikir söylemek mümkündür. *İl* 'çizgi' sözcüğünün mevcudluğu ise başka bir gerçeği -

² Türk dillerinde yaygın şekilde kullanılan *yol* 'yol' kelimesi de aynı köktendir.

ağayıl ‘beyaz çizgili’ ve *kara il / kara illi* ‘siyah çizgili’ kelimelerinin aynı anlam modeli esasında oluşması gerçeğini ortaya koymaktadır. Fark sadece *ağayıl* kelimesinde ‘çizgi’ kavramının doğrudan değil, mecaz anlamlı *ayıl* ‘kolan’ kelimesi, *kara illü* birleşmesindeyse doğrudan doğruya gerçek anlamlı *il* kelimesiyle ifade olunmasındadır.

Kaytaban قيتبان ‘hızla koşan, çevik ayaklı cins deve; harfi harfine: *yel (kasırğa) daban*’. Kelime Dresden nüshasında 14 kez geçiyor: *Kaytabandan* kızıl deve vergil bu oğlana / Yüklet olsun, hünerlidir! (Drs. 18); *Kaytabandan* kızıl deve gederse, menüm geder (Drs. 32); *Kaytabandan* kızıl deve senüñ geder / Menüm de içinde yükletüm var (Drs. 33); *Kaytabanda* kızıl deve bundan keçdi (Drs. 139); *Kaytabanda* kızıl deve esen olsa, torum verür (Drs. 145); *Kaytabanlar* karısa, kürüm vermez (Drs. 147); Evini çözdü, *kaytabanın* bozlatdı, karakuçın kişnetdi. Dün katdı, köçdi (Drs. 190); *Kaytabanlar* torumundan döner-mi olur? (Drs. 196); *Kaytabanuñ* mayasını yüklü kodum / Ner-midür, maya-mıdur, anı bilsem (Drs. 211); *Kaytabanuñ* mayasını yüklü koduñ / Ner oldı (Drs. 211); *Kaytabanuñ* buğrası ürkdü geder / Sarvanlar öñin aldı, döndürimez (Drs. 262); *Kaytabanum* güdende sarvanum-mısın? (Drs. 269); *Kaytabanuñ* güdende sarvanuñam (Drs. 269); *Kaytabanda* develerim bozlatmadın... (Drs. 299).

Kelimenin anlamını M. Ergin ‘deve sürüsü, deve cinsi, develer, deve, deve ahır, deve ağılı’ gibi vermiştir (Ergin, 1963: 176). Görüldüğü gibi, burada en azından beş farklı anlam yansımasını bulmaktadır. Kelimenin etimolojisinin açıklanmasında zorluk çektiğinden yazar metne göre mümkün olan tüm anlamları vermekle yetinmiştir. O. Ş. Gökyay’ın *kaytaban* kelimesi üzerine açıklaması şöyledir:

Kitap içinde deve sürüsü, deve ahır, deve katırı anlamlarına gelen bu söz benim başvurduğum kaynaklarda yoktur. Ancak Kt. *kıyâde* kelimesini “dabbeyi önden çekmek mânasındadır ki yedmek tâbir olunur, sevk karşılığıdır; kavd mastardan menkul isim - i cins olur, bir bölük atlara ıtlak olunur, yedilmek sanlarından olmak hasebiyle, bir demeye göre binilmeyip yularıyla yedilen atlara ıtlak olunur” diyor. Bence bu *kaytaban* kelimesi *kaydbend* sözünden bozma olmalıdır ki deve katırı, yedekte olan hayvanlar dizisi demek olacaktır (Gökyay, 2000: 242 - 243).

Bu şekilde açıklama sadece bir olasılık olarak kabul edilebilir. Düzenli bilimsel araştırma için ise, Arap - Fars asıllı sayılan kelimenin kabul olunduğu dilde maruz kaldığı değişikliklerin sesbilgisel kurallara dayanılarak örneksemeli şekilde açıklanması gerekiyordu. Burada şartlar bir bütün olarak ele alınmadığı taktirde araştırma yapılmaksızın istenilen rastlantı ses benzerliği veya anlam yakınlığı olan kelimelerin aynı olduğunu söylemek mümkündür. *Kaytaban* kelimesi H. Araslı ve F. Zeynalov - S. Alizadenin yayınlarında ‘develerin saklandığı

yer, deve ahır› anlamında açıklanmış; etimolojisi hakkında hiçbir açıklama yapılmamıştır. (Araslı, 1962: 161; Zeynalov - Alizade, 1988: 134).

Araştırmacılar arasında yalnızca S.Tezcan kelimenin etimolojisi hakkında etraflı bilgi vermiş, ‘deve, deve sürüsü, deve olarak mal varlığı’ şeklinde anlamlandırdığı sözlük birimini **kay** ve **taban** kısımlarına ayırmış; ‘tabanı sertleşmiş bir tabakayla kaplı olan, nasır taban’ anlamında kapsamlama (synechdoche - Osmanlıcada ‘mecaz-ı mürsel’) esasında yarandığı görüşünü ortaya koymuş ve Almanca’da deve cinsinden olan hayvanların genel olarak **nasır taban** (*Schwielsehle*) olarak adlandırılması olgusunu da delil gibi göstermiştir. Yazar sözün terkipteki **kay** bileşenini Anadolu ağızlarında kullanılan **gay** ‘ekili olan tarlada, tohumun toprak üstüne çıkmasına engel olan sertleşmiş kısım’, **gaysa** (**gayasa**, **gayse**, **gaysık**) ‘yağmurdan, selden sonra kuruyan toprağın bağladığı sert kabuk’; **gaysak** ‘yara üzerinde meydana gelen kabuk, su, süt vb. şeyler üzerinde meydana gelen zar’; **kaysak** ‘yara, çıban kabuğu’, Azeri ağızlarındaki **gaysag** ~ **gasnag** ‘sağalmakta olan yaranın üzerinde oluşan kabuk, köz’, Türkmençe’deki **gayza** ‘yüzi kalın, utançsız, hayasız’ vb. kelimelerle kıyaslamıştır (Tezcan 2001: 77 - 80).

Kaytaban kelimesinin kapsamlama (synechdoche) esasında oluşmuş bileşik sözlük birimi olması, **kay** ve **taban** kısımlarına ayrılması üzerine S. Tezcan’ın ihtimallerinde gerçek payı vardır. Gerçekten de, **ağayıl** kelimesi gibi, **kaytaban** kelimesi de kapsamlama (synechdoche) esasında ortaya çıkmıştır. Fakat kelimenin terkipteki **kay** unsurunun anlamı ve etimolojisi üzerine bizim görüşümüz biraz daha farklıdır. **Kay** kelimesi kanaatimizce, ‘nasır’ anlamında değil; ‘şiddetli rüzgar, kasırga’ anlamındadır. Kelime Türkçenin ağızlarında **kay** ‘yağmurdan önce esen şiddetli rüzgar; fırtına’, Türkmençe’de **gay** ‘kasırga, fırtına, tipi’ biçimlerinde kullanılmaktadır: ‘**Gay** -1. gar, yağış gatişikli güçlü yeliğ ösmegi bilen yüze çıkıyan tebigi hadisa, harasat: Derya bilen baryarkalar, **gay** turup, gemini daşa urup dövüpdür (Ata Salih. Saylanan eserler); Qarrı oynasa, **gay** turar (nakıl); Çopan **gayda** öser, molla - toyda (nakıl)’. Türkmençe’de **gay** kelimesinin yardımıyla oluşmuş **gaylamak** ‘kasırğaya yakalanmak’, ‘Gara başına **gay** bolmak’, ‘Yeser yerde **gay** tutmak’ kelime ve ifadeler de geniş şekilde kullanılmaktadır (Türkmen Dilinin Sözlüğü, 1962: 131 - 132). Bu kelimeye Tatarca’nın ağızlarında (**kay**) ‘kar yağmuru’, Tuva (**xat**) ve Karagasça’da (**kat**) ‘rüzgar, yel’ anlamlarında tesadüf ediliyor. Türk dillerinde **kat** / **kad** / **kaδ** / **kay** biçimlerine bağlı **kayı** - ‘çok üşümek, donmak’ (Kırg.), **xadı** - ‘rüzgar esmek’ (Tuva), **xata** - ‘(baharda) hava soğumak’ (Yakut.) fiilleri de mevcuttur. Bu kelime Mahmud Kaşgarlı’nın sözlüğünde **kaδ** ‘insanı öldüren bora, tipi’, **kaδ** - (Er *kaδtı* ‘Adam tipiden öldü’) olarak ad ve fiil şekilleriyle verilmiştir (Kaşgarlı, III, 1998: 147, 440). Orta Çağ Türkçe metinlerde kelime **kay** şeklinde geçmektedir: **kay** ‘yağmurla

beraber dolu' ('Kitap el-İdrak'), **kay** 'yağmur karışık kar yağmuru' ('Abuşka') vb. Tarama Sözlüğü'nde **kay** ve **kayı** şekillerinde 'yağmur, şiddetli yağmur, bora' anlamlarında bu kelimeye ait bir sıra örnekler verilmiştir: Bu gün aşkın odundan ıssı aldık / Bize kayu değil ger kar u **kaydur** (Veled. XIII - XIV); Kişi aşka vericeğiz yakayı / Yakasını yırtar dutar yakayı / Nedir şadılık ya kayı anlamaz / Yazın ıssı kışta **kayı** anlamaz (Sğh. XIV); Sabah olsa hava yağmurlu bıkmı / Ki tan **kayına** demişler kayıkma (Güvahi. XVI); Es - sâib [Ar.]: Yağmur mukaddimesi olan şedit rüzgâra denir ki bora ve **kay** tabir olunur (Kam. XVIII - XIX) vs. (Tarama Sözlüğü, IV, 1995: 2366 - 2367). **Kay** kelimesi birçok diğer sözlüklerde, ayrıca, J. Zenker, Pavet de Courteille, V. V. Radlov, L. Budagov'un sözlüklerinde 'şiddetli yel, yağmurla karışık kar yağmuru' anlamlarında gösterilmiştir. (ESTY, V, 1997: 193 - 194). Göründüğü gibi, çağdaş Türk dillerinde ve tarihi kaynaklarda **kay** kelimesinin eski ve temel anlamı 'güçlü rüzgar, şiddetli yel, kasırga' dır, diğer anlamlar bu anlamın türevleridir. Fikrimizce, **kaytaban** bileşik kelimesinin terkinde de **kay** bileşeni salt o anlamı ifade etmektedir. **Kaytaban** kelimesinin ikinci bileşeni olan **taban** sözcüğü Türk dillerinde **taban** / **taman** / **tapan** / **daban** / **davan** fonetik biçimleriyle yaygındır. Mahmud Kaşgarlı bu kelimeyi hem 'taban' anlamında hem de 'deve tabanı' gibi açıklamaktadır. (Kaşgarlı, I, 1998: 400). Türk dillerinde hızlı koşan at veya deveyi bildirmek için daha çok **yel** / **jel** kelimesi kullanılıyor. Kırgız dilinde **taban** kelimesi vasıtasıyla kapsamlama (synechdoche) esasında oluşmuş **jel taman** ('yel taban') 'bir yerdə karar tutmayan, hareketli, hızlı' sözlük birimi kullanılmaktadır (KRS, II, 1985: 200). Türkmence'de aynı yolla yapılmış **yelmaya** 'hızlı, çevik ayaklı dişi deve', Azerbaycan ve Kırım tatar dillerindeki **yelayak** 'hızlı, çevik ayaklı' kelimelerini de buraya ekleyebiliriz (TRS, 1968: 304; Kırimsko-tatar. Russk. Sl., 1988: 52). Tüm bunlar, kanaatimizce kapsamlama (synechdoche) esasında oluşan **kaytaban** kelimesinin 'çevik ayaklı, hızlı' anlamında kullandığını ve mecazlaşarak genelde 'deve' kavramını ifade ettiğini kanıtlamak için yeterlidir.

Sonuç

Ağayıl ve **qaytaban** kelimelerinin etimolojik tahlili, bu kelimelerin mecazın bir türü olan kapsamlama (synechdoche) esasında oluşmuş ve yerel karakter taşımıştır diye söylememize olanak sağlıyor. Bu tipten kelimeler daha çok konuşma diline özgü olduğundan diğer yazılı abidelerde ve Orta Çağa ait edebî örnekler esasında yapılmış sözlüklere yansımamıştır. Çağdaş dönemde yapılmış sözlüklerde de kapsamlama (synechdoche) esasında yaranmış mecaz anlamlı kelimelere çok nadir hâllerde yer verilmektedir. Synechdoche kelimenin gerçek, maddesel anlamıyla doğrudan doğruya bağlı değil; eşyanın bu veya diğer özelliğinin genel şekilde bütünlükte o eşyaya ait edilmesi sonucu ortaya çıkar. Uzun yıllar boyunca *Dede Korkut Kitabı*'nda geçen bazı kelimelerin etimolojisini belirlenememesinin

nedenini de bununla ilgilendirebiliriz. Şunu da ilave edelim ki; destanda geçen *kazılık*, *kazakuç* ve *karakuç* kelimeleri de kapsamlama (synechdoche) esasında oluşmuştur. *Dede Korkut Kitabı*'ndaki mecazlaşma yoluyla oluşan ve etimolojisi açıklanmamış başka kelimelerin de araştırılması abidenin halk dili ve düşüncesine bağlılığını, folklor abidesi gibi özgünlüğünü ortaya çıkarabilir.

Kaynaklar

- ARASLI, H. (1962). *Kitabi - Dede Korkud*. Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.
- BARTOLD, V. V. (1962). *Kniga Moyego Deda Korkuta*. Moskova - Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- ERGIN, M. (1963). *Dede Korkut Kitabı, II, İndeks - Gramer*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Etimolojiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov*. I. (1974). Moskova: Nauka.
- Etimolojiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov*. V. (1997). Moskova: Yazıki Russkoy Kulturu.
- GÖKYAY, O. Ş. (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- HASIYEV, Z. (2004). *Azerbaycan Dili Dialekt ve Şivelerinin Gerb Grupunda Heyvandarlık Terminleri*. Bakı: Nurlan.
- KAÇALIN, M. S. (2006). *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- KAÇALIN, M. S. (2006). *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- KAŞGARLI, Mahmud. (1998). *Divanü Lugat - it- Türk. I*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Kirgizsko-Russkiy Slovar' I*. (1985). Moskova: Sovetskaya Ensiklopediya.
- Krımskotatarsko- Russkiy Slovar'*. (1988). Kiyev: Radyanska Şkola.
- TÜRK DİL KURUMU. (1995). *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü. IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZÇELİK, S. (2005). *Dede Korkut. Araştırmalar / Notlar / Dizin / Metin*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- RADLOV, V. V. (1893). *Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy*. I. 1. S.- Peterburg.
- RADLOV, V. V. (1895). *Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy*. IV. 2. S.- Peterburg.
- ŞÇERBAK, A. M. (1961). *Nazvaniya Domaşnih i Dikih Jivotnih v Tyurkskih Yazıkah. İstoriçeskoye Razvitiye Leksiki Tyurkskih Yazıkov*. Moskova: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 82-173.
- TEZCAN, S. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*. İstanbul :Yapı Kredi Yayınları.

TIETZE, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Sözlüğü. I.* İstanbul - Wien: Simurg Yayınları.

Turkmenko-Russkiy Slovar'. (1968). Moskova: Sovetskaya Ensiklopediya.

Türkmen Diliniň Sözlügi. (1962). Aşgabat: Türkmenistan Ilımlar Akademiyasınıň Neşiriyatı.

ZeYNALOV, F. ve ALIZADE, S. (1988). *Kitabi - Dede Korkut.* Bakı : Gençlik.